

De bezette Zaanstreek in 125 verhalen

Deel 1

Erik Schaap

De bezette Zaanstreek in 125 verhalen

Deel 1

Omslagbeeld: NSB-leden voor hun kringhuis in de Zaandamse Botenmakersstraat, 14-8-1942 (Foto: Jan Woudt, Koog aan de Zaan).

Foto achterflap: Café De Witte Raaf rond 1942 (Gemeentearchief Zaanstad).

ISBN 978 94 653 1227 9

© 2026 Erik Schaap

Alle rechten voorbehouden.

Tekst- en datamining niet toegestaan.

Schaapschrijft.nl

Inhoud

Inleiding 9

Verdrukt

- Het Wehrmachts-Lager in Zaandam **13**
- De gediensigheid van het Hoogheemraadschap **17**
 - Zoengeld na de Februaristaking **21**
- Extreem oorlogsgeweld in de Burgemeestersbuurt **25**
- Botsende belangen: de Zaandamse Rijksduitsers **29**
 - De lefbrieven van Jan Spreeuw **33**
 - Klazina Kuipers oorlogsmemoires **37**
 - Zaanse voetballers in het ‘verzwegen’ Oranje **45**
 - Broedermoord in de onderduik **51**
- Tegenvoeters: de Zaandamse ziekenhuizen in oorlogstijd **55**
 - Zaanse politie tussen collaboratie en verzet **61**
 - Het zwarte schaap van de verzetsfamilie **73**

Verstoten

- De Zaanse links met de familie Frank **83**
- Het eerste joodse slachtoffer uit de Zaanstreek **89**
 - De joodse school in Zaandam (1941-1942) **93**
- Jacob Israël de Haan in de Tweede Wereldoorlog **99**
 - Jodenhelper Ragut en jodenjager Ragut **103**
 - (On)gewild joods roofgoed **107**
 - De Zaanse handel met Westerbork **111**
 - Baart Stam als communistische antisemiet? **115**
- Oud Heinstraat: 35 huizen, 25 joodse onderduikers **121**
 - Kinderliedjes in een hopeloze tijd **125**
 - Antisemitisme door vriend en vijand **129**
- Paulines keuze: verzetsvrouw die verraad pleegde **131**
- Elly Premsele: opgepakt in de Botenmakersstraat **139**
 - Het afscheid van Joseph Corper (1919-1944) **143**
 - De Waffen-SS'er en zijn joodse echtgenote **157**
- Echtpaar Strauss: onzichtbaar voor de nazi's, zichtbaar in het verzet **163**
 - Grete Weil in Koog aan de Zaan **169**

Gevlucht uit kamp Westerbork **175**
 Het verborgen leven van Norit-uitvinder Abraham Wijnberg **181**
 Jacob Out: verzetsstrijder tijdens en verdachte na de oorlog **187**
 De joodse geschiedenis werd in Wormer vermalen **191**

Verraden

Oostzaner Albert de Joode: pionier van het nazisme **197**
 Nazistisch eten op het Klamperspad **203**
 Het warrige schotschrift van nazihandlanger Martinus Duijvis **207**
 De vergeten NSB-burgemeester van Zaandam **213**
 De wethouder als synagogehandelaar **219**
 VARA-oprichter Ger Zwertbroek. Van felrood naar donkerbruin **223**
 De dood van een Oostzaanse fanaticus **231**
 Hoe bruin was Bruynzeel? **235**
 NSB'er Douwe Bakker bijna korpschef van Zaandam **241**
 De neergang van de 'stinkende' (nationaal-)socialist Jan Duijs **245**
 Literaire hoofdprijs voor een Zaandamse NSB-wethouder **251**
 Voor het vuurpeloton bestemde Oostzaner leefde nog 46 jaar **255**
 Hendrik van der Kraan, jodenjager **259**
 Hoe het meisje met het rode haar werd verraden **263**
 De collaborateurs van de Artillerie-Inrichtingen **269**
 Gerrit Mozer, jodenjager in politiedienst **275**
 De Zaanse misdaden van 'onovertroffen psychopaat' Gerard Kuiters **281**
 De zwarte jaren van de Nederlandsche Basalt Maatschappij **287**
 Alidus Sepp, de antisemitische NSB-predikant **291**
 De dubbelrol van Dries Riphagen **297**
 De laatste wil van Willem Ragut **301**
 Henk Swart uit Oostzaan: geëxecuteerde verzetsstrijder en/of rover? **305**
 Fred Kater: het jongste Nederlandse verzetsdoelwit **311**
 Hoe fout was de Krommenieërweg? **317**
 Luwe Muusse uit Zaandijk, massamoordenaar **321**
 Doodstraf voor oud-Zaandammer Abraham Kaper **327**
 Carl L.: een leven lang nazi **333**
 Zoldernazi Philippa begon zijn moordlustige loopbaan in Zaandam **339**
 Namenregister **348**

In de zomer van 1941 maakte de NSB op talloze plaatsen, zoals hier op de hoek van de Stationsstraat en de Westzijde in Zaandam, kenbaar dat 'V = Victorie, want Duitschland wint op alle fronten' (P. van der Werff-de Jong).

Inleiding

Sinds 2006 publiceer ik boeken en artikelen over de jaren 1940-1945. Dat levert steevast twee vragen op. Moet dat nou, nóg een oorlogsverhaal? En waarom gaat het steeds over de Zaanstreek?

Over de Tweede Wereldoorlog verschenen alleen al in Nederland duizenden boeken. De zwartste periode van de twintigste eeuw blijft schrijvers inspireren. Keer op keer duiken er gegevens op die leiden tot nieuwe bevindingen. Geen wonder: zelden was er een periode in de geschiedenis die én zo massaal het ultieme goed en kwaad toonde én zo uitputtend gedocumenteerd werd. Wie wil trachten de beweegredenen van de mens te doorgronden, kan zijn hart ophalen in de steeds toegankelijker oorlogsarchieven. Bovendien lijkt de belangstelling voor de bezettingsjaren nog altijd niet tanende. Films als *Bankier van het verzet* en *De slag om de Schelde* trokken honderdduizenden nieuwsgierigen naar de bioscoop. Een boek als *'t Hooge Nest* was niet uit de bestsellerlijsten te slaan en kreeg zelfs een verfilming. Ook recente Nederlandse boeken als *Het kleedje voor Hitler* en Judith Koelemeijers biografie over Etty Hillesum vonden hun weg naar een breed publiek. En dat geldt voor veel meer boeken over de jaren 1940-1945. De regelmatig terugkerende vraag of het nou echt moet, nog meer oorlogsboeken, beantwoord ik dan ook met een volmondig ja.

Dan die tweede vraag. Bij veel – niet alle – van mijn publicaties over de oorlog speelt de Zaanstreek een rol. Ik ben overigens niet de enige die deze regio als decor kiest. Er zijn sinds 1946 enkele tientallen boeken uitgebracht over de Zaanstreek in bezettingstijd. En het eind is nog niet in zicht. Weinig gebieden in Nederland zullen kunnen bogen op zo'n immense stapel literatuur over de vijf jaar dat Nederland zuchtte onder een dictatuur. Bovendien duikt de Zaanstreek regelmatig op in oorlogsboeken over elders te vinden personen en gebieden. Het is mede een indicatie van de rol die deze regio destijds had.

De redenen voor die schijnbare overvloed zijn volgens mij grotendeels gelegen in het uitzonderlijke. Laat ik die uniciteit illustreren aan de hand van een opsomming.

-SS-leider Hanns Albin Rauter en anderen verklaarden na de oorlog 'dat de gehele Zaanstreek in zeer sterke mate opviel door communistische acties'.

-Nergens in Nederland deden verhoudingsgewijs zoveel mensen mee aan de Februaristaking als in de Zaanstreek.

-Die staking hield bovendien nergens zo lang stand als rond de Zaan.

-Van de slechts zes foto's die wereldwijd bekend zijn met beelden van deze massale werkonderbreking zijn er vier in Zaandam gemaakt.

- De Zaandamse Artillerie-Inrichtingen waren de eerste oorlogsjaren de belangrijkste wapen- en springstoffenleverancier aan het Nederlandse verzet.
- De spin in het web van de Nederlandse illegaliteit, Walraven van Hall, woonde in Zaandam.
- Zaandam was de eerste Nederlandse gemeente die, in januari 1942, ‘*Judenrein*’ werd gemaakt.
- De familie Strauss was bij mijn weten de enige joodse familie in Nederland die tussen 1940 en 1945 onder de eigen naam op het eigen huisadres kon blijven wonen.
- De allereerste gevangenen die uit *Durchgangslager* Westerbork ontsnapten, waren de drie leden van het Zaandamse gezin Pollak.
- Geen vrouw verraadde in de korte tijd die haar gegeven was zoveel mensen als de Zaandamse Franci de Munck-Siffels, met veelal dodelijke gevolgen.
- De jongste door het gewapend verzet geliquideerde collaborateur was een Zaandammer.
- Tijdens de Spoorwegstaking van 1944 legden de medewerkers van NS-station Zaandam als eersten in Nederland het werk neer.

Voeg daar aan toe het al vroeg ontluikende en bovengemiddelde anti-nazistische verzet in de Zaanstreek, de vele Zaanse kopstukken in de landelijke illegaliteit, het relatief hoge aantal joodse onderduikers in de Zaanstreek, de bijzondere samenwerking binnen het Zaanse verzet die regelmatig de verzuiling ontsteeg en de deelname van de Zaanse bevolking aan alle drie de grote werkonderbrekingen tijdens de oorlog (Februaristaking, April-meistaking, Spoorwegstaking) en de conclusie is getrokken: stof genoeg voor artikelen en boeken over de jaren 1940-'45 in de Zaanstreek.

De bezette Zaanstreek in 125 verhalen bestaat uit twee delen. In het eerste, in 2026 verschenen deel belicht ik achtereenvolgens de gevolgen van de bezetting op het dagelijks leven, de jodenvervolging en de collaboratie. In deel 2 (2027) komen de weerstand tegen de bezettingsmacht, de Hongerwinter en de naweeën van de Tweede Wereldoorlog aan bod. Tezamen geven deze kronieken een breed overzicht van de toenmalige mensen en gebeurtenissen in en om de Zaanstreek, in alle tinten tussen gitzwart en smetteloos wit.

Verdrukt

Het Wehrmachts-Lager in 1941 (P. van der Werff-de Jong).

Het Wehrmachts-Lager in Zaandam

Bij mijn weten bestaat er maar één foto van. Er lijkt ook al nauwelijks over geschreven. Maar in januari 2024 maakte het Gemeentearchief Zaanstad een stapeltje documenten openbaar die wat meer licht werpen op het *Wehrmacht*-complex dat in de Tweede Wereldoorlog de ruimte vulde tussen de Zaanse Houthavenkade en de Provincialeweg.

Op 14 mei 1941 stuurt een *Oberleutnant* van de *Wehrmachtkommandantur* in Amsterdam een korte brief naar de burgemeester van Zaandam. Daarin schrijft hij over de '*Beschlagnahmebescheinigung über den Lagerschuppen der N.V. Houthandel v. H. William Pont*'. De aankondiging dat ook deze opslagloodsen worden gevorderd valt de directie en werknemers van het houtbedrijf rauw op het dak. Een klein jaar eerder hebben de Duitsers al beslag gelegd op vier loodsen en de onderliggende grond en nu blijkt het knabbelen aan het bezit van William Pont gewoon door te gaan. Verzet heeft echter geen zin. Ze mogen blij zijn dat de Duitsers hen een maandelijkse 'huur' willen betalen in ruil voor de vijandelijke overname. En verder hebben ze maar te vertrekken, zonder stennis te schoppen.

Dat de Duitsers een maand na de bezetting van Nederland hun oog laten vallen op de grond en gebouwen van William Pont is niet verrassend. Het vele hectares tellende terrein ligt strategisch aan de zuidkant van Zaandam. Pal naast de Provincialeweg, de belangrijkste route tussen de Zaanstreek en Amsterdam. Wie die weg beheerst, beheerst de aan- en afvoervoerlijn in dit stukje Noord-Holland. Bovendien is het Pont-terrein met de vele houten loodsen ideaal als opslagplaats voor voertuigen, munitie en al wat er meer komt kijken bij oorlogsvoering.

De loodsen van William Pont blijven behouden. De nieuwe gebruikers voegen er wel het nodige aan toe. Allereerst een omheining. Naast de toegangsweg bij de Provincialeweg worden aan beide zijden zandzakken gestapeld tot bijna twee meter hoogte. Ze moeten bescherming bieden bij een vijandelijke aanval over de grond of vanuit de lucht. Hetzelfde geldt voor de betonnen schuilplaats voor de meest noordelijk gelegen houtloods. Op het middenterrein komen twee brandstoftanks.

De overname gebeurt in etappes. Op 20 juni 1940 worden de eerste vier loodsen in beslag genomen. Op 7 januari 1941 het achterliggende terrein langs de Provincialeweg. Op 15 mei volgt een loods aan de westkant. Op 10 november en 1 december van dat jaar moet het bedrijf nog vijf loodsen overdragen. En tot slot, op 1 maart 1943, gaat de kade van het Eiland over in

vijandige handen. In totaal beslaat het afgestane grondgebied ruim 53.000 vierkante meter, een meer dan stevige lap grond. Een klein deel daargelaten zal het tot 7 mei 1945 – twee dagen na de bevrijding – duren voor de Duitsers het terrein en de daarop gelegen bouwwerken opgeven.

De diefstal van het onroerend goed blijft niet beperkt tot de driehoek tussen de Houthavenkade, Hogendijk en Provincialeweg. Het Eiland, waar meer loodsen van William Pont staan, wordt in gebruik genomen als opslagplaats. En op een naastgelegen terrein bij de Hogendijk komt een *Kriegseinsatzlager*. Daar wordt militair materiaal gestald. De zuidwestelijke hoek van de Russische Buurt verandert door al die ingrepen in een groot militair complex.

Ze zouden eens moeten weten, de Duitse soldaten die het *Wehrmachts-Lager* naast de toegangsweg tot Zaandam bewaken. Letterlijk op een steenworp afstand verbergt kolenhandelaar Albert Huisman wapens en springstoffen voor het communistisch verzet tegen de nationaalsocialistische machthebbers. De naastgelegen Havenbuurt is eveneens een bron van ondergrondse activiteiten. Het ontgaat de militairen die het terrein van houthandel William Pont bezetten volledig.

Over wat de Duitsers precies doen en bewaren in al die gevorderde gebouwen is weinig bekend. Er staan militaire voertuigen. En het lijkt erop dat ze er een deel van hun wapens en munitie opslaan. Dat is in ieder geval zo in een aan het Pont-terrein gekoppeld en eveneens in beslag genomen houten pand van de firma Trima – een verwerker van triplex, hardhout en masonite. Uit een naoorlogse schadeclaim: ‘Tijdens de bezetting is dit gebouw gebruikt voor de opslag van munitie. De zware vloerbelasting is oorzaak geweest dat het gehele gebouw eenigszins is ontzet en lekkage in het dak is ontstaan.’ Gevoegd bij de aangebrachte vernielingen en slijtage komt de rekening voor herstel van het pand op f727,-.

Ook elders is schade ontstaan. ‘Het prikkeldraad in den tuin om het kantoor moet worden opgeruimd. De rolluiken moeten worden hersteld en gangbaar gemaakt. 4 marquizen moeten worden hersteld, de fietsenbergplaats moet worden gerepareerd.’ *Et cetera ad infinitum*. En dan is het pas 30 april 1943. De grootste overlast moet nog komen. Na de bevrijding blijkt de totale schade duizenden guldens te bedragen.

De ellende blijft voor William Pont niet beperkt tot het terrein op en naast het Eiland. Op 12 juni 1942 laat de *Wehrmachtkommandantur* in Amsterdam schriftelijk weten dat ook het hoofdkantoor van het bedrijf ‘op grond van Verordening No. 144/1940 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied gevorderd’ is. De *Wehrmacht* heeft kamers nodig, en die

vinden ze in het gebouw aan de Stationsstraat 83. Net als eerder bij de opstallen langs de Provincialeweg is de bezetter bereid om huur te betalen, zij het slechts twee derde van het objectief vastgestelde bedrag. Het zal tot ver na de oorlog duren voor William Pont de gederfde inkomsten alsnog ontvangt. Niet van Duitsland overigens, maar van de Nederlandse overheid.

De schade op het terrein bij de Provincialeweg is klein bier vergeleken met hetgeen er na de bevrijding in de Stationsstraat moet worden hersteld. De *Wehrmacht* blijft relatief kort in het hoofdkantoor van William Pont – van 15 juni 1942 tot 17 april 1943 –, maar daarmee is het leed niet geleden. In de nacht van 20 op 21 mei 1943 heeft het verzet het in een voormalige school in de Oostzijde gevestigde Arbeidsbureau opgeblazen. Het Pont-kantoor met als adres Stationsstraat 83 wordt vervolgens aangewezen als vervangende locatie. En daarmee wordt ook dit gebouw het doelwit van de illegaliteit.

Opnieuw in de nacht, ditmaal die van 12 op 13 januari 1945, gaat de aanbouw van Stationsstraat 83 in vlammen op. ‘Er werkten tien Duitsers aan het samenstellen van een lijst van mannen die voor de arbeidsinzet in aanmerking kwamen’, schrijft de Koogse verzetsman Dirk Daalder in zijn dagboek. ‘Nu de bevolkingsregisters weg zijn, heeft men de lijsten van de ziekenfondsen genomen, waarop ook vrijwel alle mannen voorkomen. Het schijnt de bedoeling geweest te zijn om deze lijst te vernietigen door het opblazen van het gebouw terwijl er met de lijst gewerkt werd.’

Wie nu een kijkje neemt in de Stationsstraat herkent niets terug van de bebouwing uit de jaren veertig. Alle gebouwen in dit deel van de straat zijn afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Ook het terrein waar het *Wehrmachts-Lager* stond onderging een metamorfose. De bedrijfspanden die na de oorlog in de driehoek tussen Provincialeweg, Houthavenkade en Hogendijk verrezen, maakten plaats voor ruim zevenhonderd woningen. Alleen drie witte huizen en een naastgelegen kippenbrug bleven overeind. Ze zijn de laatst overgebleven getuigen van wat ooit een nazistisch stukje Zaandam was.

HOOGHEEMRAADSCHAP VAN
DE UITWATERENDE SLUIZEN
IN KENNEMERLAND
EN WEST-FRIESLAND

EDAM, den 9 Maart 1941

Aan

den H.E.G.Heer Obersturmführer

Müller

AMSTERDAM.

Heerengracht 485

No.: 30

Bijlagen:

H.E.G.Heer.

Ingevolge een telefonisch bericht van den Regeerings-commissaris van de gemeente Zaandam, zend ik U hierbij de namen van de personen, in dienst bij het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland als sluisknechts verbonden aan de Wilhelmina- en Oude sluis te Zaandam, die op Woensdag 26 Februari 1941 het werk gestaakt hebben

Naam en Voornaam	Functie.	Diensttijd.
Smit. Tjeerd	Sluisbeambte	37 jaar.
Smit. Abraham	"	37 jaar.
Swartsenburg. Cornelis	"	21 jaar.
van der Wardt. Johannes Theodorus	"	18 jaar.
de Groot. Dirk.	"	16 jaar.
de Vrijs. Jan	"	13 jaar.
Blomberg. Pieter.	"	12 jaar.
Kwak. Nicolaas.	"	12 jaar.
Romeijn. Albert.	"	8 jaar.

Bovenstaande personen hebben dien dag (26 Febr.) allen te plm. 11,20 uur voormiddags het werk gestaakt, op aandrang van het reeds in staking zijnde fabrieks- en gemeente personeel, na eerst al de voor de sluis aanwezige schepen te hebben gescht. Tevens hadden zij zich tegenover den sluismeester verplicht er voor te zullen waken dat geen onregelmatigheden, beschadigingen of vernielingen op of aan de kunstwerken zouden geschieden. Te dien einde zijn steeds één of meerdere beamtten op de sluis aanwezig gebleven.

De schepen varende in de net van de Deutsche Weermacht zijn op de dag van staking, met medewerking van de sluismeester, op normale wijze de sluis gepasseerd.

Geheel vrijwillig hebben allen op Donderdag 27 Februari 1941 's morgens te plm 7 uur, toen alle andere bedrijven nog in staking waren, hun werk hervat. De zich intusschen voor de sluis verzamelde schepen zijn toen met aller medewerking op zeer snelle wijze gescht, zoodat in korten tijd de normale toestand was hersteld.

Brief van het Hoogheemraadschap, 9-3-1941 (Hoogheemraadschap).

De gediensgheid van het Hoogheemraadschap

De ambtelijke en bestuurlijke reacties op de Februaristaking varieerden. Maar zo inschikkelijk als de architect van Uitwaterende Sluizen in Noord-Holland kwam ik niet eerder tegen.

Wanneer in met name Noord-Holland honderdduizenden mannen en vrouwen in februari 1941 het werk neerleggen, broeden de nazi's op sancties. Het massale protest tegen de jodenvervolgng dient de kop ingedrukt te worden, al is het maar om toekomstige demonstraties te ontmoedigen. En dus volgen er maatregelen.

De opperbevelhebber van de *Wehrmacht* in Nederland, Friedrich Christiansen, laat al op 26 februari via een '*Bekanntmachung/Kennisgeving*' weten dat hij in reactie op de daags tevoren uitgebroken staking het gezag in Noord-Holland heeft overgenomen. Ook beveelt hij de werkzaamheden te hervatten en af te zien van politieke activiteiten. Het oproepen tot staking zal worden bestraft 'met tuchthuis van ten hoogste 15 jaar'. Daar blijft het bij.

De enige bekende foto's van de Februaristaking in Zaandam (G.M. Wijdenes).

Zo krijgt bijvoorbeeld het gemeentebestuur van Zaandam – de stad waar verhoudingsgewijs misschien wel de meeste mensen het werk neerleggen – te horen dat samenscholingen verboden zijn, evenals een verblijf op straat na half acht 's avonds.

Nadat de Februaristaking met harde hand wordt neergeslagen, volgt de straf. Amsterdam, Hilversum en Zaandam krijgen – naast andere maatregelen – torenhoge boetes ('zoengeld') opgelegd. De nazi's willen ook weten wie er aan de werkonderbrekingen meededen. De meeste bedrijven houden zich op de vlakte. De gemeente Zaandam geeft bij monde van de burgemeester een (incomplete) lijst door van ondernemingen waarvan het personeel de straat op ging. Namen van stakers noemt hij niet. Voor zover mij bekend doen ook de andere Zaanse werkgevers dat niet.

Zo gediensig is de architect van het Hoogheemraadschap van Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland wel. Na een telefoontje van de 'Regeringscommissaris van de gemeente Zaandam' (de SDAP-burgemeester Joris in 't Veld is al op 4 maart 1941 '*mit sofortiger Wirkung*' ontslagen en vervangen door de fanatieke NSB'er annex 'regeringscommissaris' Cornelis van Ravenswaay) gaat het Hoogheemraadschap onmiddellijk aan de slag.

In een brief aan 'den H.E.G. ['hoogedelgeboren'] *Obersturmführer* Müller' meldt Hoogheemraadschapsarchitect Ype Schuitemaker welke 'sluis-knechts' van de Wilhelmina- en Oude Sluis in Zaandam op 26 februari 1941 het werk gestaakt hebben. Het zijn er negen. Ter completering voegt Schuitemaker bij elk van hen het aantal dienstjaren toe.

De architect voert nog wel verzachtende omstandigheden aan. De werkonderbreking van zijn collega's vond plaats 'op aandrang van het reeds in staking zijnde fabrieks- en gemeentepersoneel'. Ze hebben eerst nog de in de sluis liggende boten geschut. 'De schepen varende in dienst van de Duitse *Wehrmacht* zijn op de dag van de staking, met medewerking van de sluismeester, op normale wijze de sluis gepasseerd.' Verder zijn ze alert gebleven op onregelmatigheden en vernielingen, was er een achterwacht aanwezig en zijn ze op 27 februari meteen weer aan de slag gegaan 'toen alle andere bedrijven nog in staking waren'.

Ype Schuitemaker besluit zijn brief met het vragen van 'de uiterste clementie' indien het tot bestraffen komt. De *Obersturmführer* op de Amsterdamse Herengracht, waar zich de *SD-/SIPO-Aussenstelle* bevindt, kan erg tevreden zijn over de betoonde hulp. Of dat ook geldt voor de genoemde werknemers van het Hoogheemraadschap is me onbekend. Ik vermoed echter dat ze, net als de andere ambtenaren, zijn gestraft met de inhouding van een maand salaris. Dankzij of ondanks de brief van hun baas Schuitemaker.

De nederigheid die in deze brief tentoon wordt gespreid botst een beetje met de kracht van Truus Mengers bronzen eerbetoon aan de Zaanse Februari-stakers. Het is te vinden in Zaandam. Pal naast het sluizencomplex waar het Hoogheemraadschap sinds jaar en dag de scepter zwaait.

(Gemeentearchief Zaanstad, W. de Jong).

Zaandam krijgt 500.000 gulden boete

AMSTERDAM 15 MILLIOEN
HILVERSUM 2.5 MILLIOEN

's-GRAVENHAGE, 1 Maart. — De commissaris-generaal voor de openbare veiligheid en politie s.s. Brigadeführer Rauter heeft aan de burgemeesters van Amsterdam, Hilversum en Zaandam mededeeling gedaan, dat op grond van par. 1 van de verordening van den rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied no. 7—41 van 11 Januari 1941 — in overeenstemming met den bevelhebber der Duitse weermacht in Nederland — aan de genoemde gemeenten wegens de gebeurtenissen op 25 en 26 Febr. 1941 boeten zijn opgelegd van respectievelijk 15 miljoen, 2½ miljoen en 500.000 gulden.

De boeten moeten binnen een week na ontvangst van deze mededeeling op het conto van den rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied (praesidialabteilung, Oberkasse) bij de Rotterdamsche Bank, Den Haag, Kneuterdijk 8, zijn gestort.

Deze aanzegging wordt overeenkomstig de voorschriften van het wetboek van burgerlijke rechtsvordering gedaan. Zoodoende geldt zij als bij voorraad uitvoerbare acte.

De betreffende gemeenten zijn verplicht, het gevorderde bedrag binnen zes weken na ontvangst dezer mededeeling van die inwoners dezer gemeenten, die volgens den laatsten aanslag voor een inkomen van meer dan f 10.000.— zijn aangeslagen, in den vorm van een naar een gelijk percentage berekenden toeslag op de inkomstenbelasting in te vorderen.

Duitse onderdanen zijn van dezen omslag uitgezonderd.

De voorschriften van de Nederlandsche wet van 22 Mei 1845 op de invordering van 's rijks directe belastingen moeten naar analogie worden toegepast.

Bij overschrijding van de termijnen kunnen verdere vergeldingsmaatregelen worden getroffen.

(De Zaanlander, 1-3-1941).

Zoengeld na de Februaristaking

Na de Februaristaking kregen de drie opstandigste gemeenten enorme boetes opgelegd. De rijkste inwoners moesten dit ‘zoengeld’ betalen. In Zaandam werden sommige inwoners desgevraagd gevrijwaard, maar andere juist niet (*‘Ist ein Jude!’*).

Op 17 september 1941 adviseerde de Zaandamse NSB-burgemeester Cornelis van Ravenswaay zijn superieuren hoe om te gaan met de dispensatieverzoeken van acht inwoners. Zij hadden hem gevraagd om te worden uitgezonderd van de boetes die de welvarendste Zaandammers moesten opheffen na de Februaristaking. De stad had op 25, 26 en 27 februari 1941 massaal gedemonstreerd tegen de jodenvervolging. Als represaille legden de Duitsers de drie belangrijkste verzetshaarden – Amsterdam, Hilversum en Zaandam – dwangsommen op van respectievelijk 15 en 2,5 miljoen en 500.000 gulden. ‘De betreffende gemeenten zijn verplicht, het gevorderde bedrag binnen zes weken na ontvangst dezer mededeeling van die inwoners (...) in te vorderen’, liet *Brigadeführer* Hanns Albin Rauter op 1 maart weten.

Duitse onderdanen hoefden deze ‘*Sühneleistung*’ niet te betalen. Maar er bleken meer mensen te zijn die hoopten c.q. verwachtten uitgezonderd te worden van de financiële bestraffing. Bijvoorbeeld omdat ze aanhangers waren van het nieuwe bewind, of lid van de Nationaal-Socialistische Beweging. Hun smeekbeden zijn verloren gegaan, maar Van Ravenswaays reactie daarop vond ik terug in het Nationaal Archief. Op 17 september schreef hij zijn advies hoe om te gaan met de acht verzoekers om dispensatie.

Drie van de acht aanvragers verdienden volgens Van Ravenswaay clementie. Maar achter de naam van de bejaarde veekoekenhandelaar Dirk Jan Voogd noteerde hij: ‘*Keine Befreiung*’. Er bestonden zijns inziens geen verzachtende omstandigheden. Datzelfde gold voor ‘*Frau* de Lange-Buytenhuis’, die weliswaar in Amsterdam-Zuid woonde, maar wier Houthandel Pieter de Lange in Zaandam stond. Zij diende f2.424,10 te betalen, zij het niet via Zaandam, maar via de hoofdstad. Dat was omgerekend naar nu zo’n €23.000,-. Ook cargadoor Willem Amons ontsnapte niet aan de sanctie. ‘*Sehr deutschfeindlich!*’, schreef Van Ravenswaay achter zijn naam, en dat was bepaald geen aanbeveling.

Drie Zaandamse artsen verzochten om vrijstelling. De gepensioneerde huisarts Jan Willem de Goeje omdat hij in 1941 niet meer op het aan hem toegeschreven adres Oostzijde 16, maar in de Wassenaarse Jonkerlaan 47

woonde. Het mocht hem niet baten. ‘Geen lid van de NSB, NSNAP of een culturele [nazistische] organisatie’, oordeelde de Zaandamse burgemeester. Ook De Goeje moest betalen.

Dat gold tevens voor zijn collega Bernard Eisendrath. Die woonde weliswaar schuin tegenover Van Ravenswaay in de Botenmakersstraat en zal hem in 1941 vrijwel dagelijks zijn tegengekomen, maar dat was geen reden voor genade. ‘*Ist ein Jude!*’, waarschuwde de antisemitische burgemeester. Eisendrath diende f908,- zoengeld te betalen.

Cornelis van Ravenswaay, 1-3-1941 (Nationaal Archief).

Willem Henri Beekhuis was een ander verhaal. Deze in de Ooievaarstraat wonende dokter was aangeslagen voor f1494,-, maar had eveneens om kwijtschelding gevraagd. Ook hij was geen lid van een nazistische organisatie, maar ‘zijn vrouw is een geboren Duitse’. En dat niet alleen; Van Ravenswaay

had vastgesteld dat Beekhuis ‘*deutschfreundlich*’ was en ‘de gezamenlijke acties ondersteunt die van Duitse nationaalsocialistische zijde uitgaan’. Bovendien ‘bood hij zich belangeloos aan om met mij, de regerings-commissaris, samen te werken binnen de nieuwe orde, onder meer als officieel adviseur’. Hadden de naoorlogse autoriteiten kennisgenomen van deze collaboratie, dan was Willem Beekhuis er na de bevrijding niet zo genadig vanaf gekomen als hem nu overkwam. Hoe dan ook, een tevreden Van Ravenswaay vond dat Beekhuis’ stakingsboete kon vervallen.

Dat geluk viel nog twee Zaandammers ten deel. De architect Lambertus Gerhardus Westenberg was immers ‘in 1933 toegetreden tot de NSB’. Omdat de NSB zich toen nog niet antisemitisch profileerde, verruilde hij zijn lidmaatschap voor dat van het jodenhatende Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen, om in juli 1941 toch maar terug te keren naar de partij van Anton Mussert. Van Ravenswaay: ‘Hij is nationaalsocialist en staat als zodanig bekend. Hij bood mij destijds belangeloze ondersteuning aan, onder meer als officieel adviseur.’ Al met al genoeg aanleiding om hem de opgelegde boete van f1076,- kwijt te schelden.

Dat ging tot op zekere hoogte ook op voor de f1460,70 die Johannes Theodorus Hari de Meur had moeten betalen. Deze bewoner van de Provincialeweg 342 was NSB-lid van 1933 tot 1938. ‘Hij zegde zijn lidmaatschap toen op, omdat zijn zoon ambtenaar werd, maar ook omdat hij ruzie kreeg met zijn districtsleider in Amstelveen’, aldus Van Ravenswaay. ‘In april van dit jaar keerde hij terug.’ Hari de Meur schonk maar liefst f5500,- aan de nazistische steunorganisatie Winterhulp en f200,- aan de plaatselijke NSB-afdeling. ‘Hij gaf steeds blijk van zijn zeer pro-Duitse standpunten en staat als zodanig goed bekend.’ Het voorstel van Van Ravenswaay: ‘Vrijstelling van het zoengeld of een vermindering tot de helft moet zeker overwogen worden.’

Voor zover bekend legden de andere aangeslagen Zaandammers zich neer bij de boete die hen ten deel viel. De gemeente was voor de eerste keer gestraft. In de vier navolgende jaren zouden er nog vele sancties volgen tegen de stad die volgens Van Ravenswaay last had van ‘de marxistische waan’.

Rechtsvoor de Burgemeestersbuurt in Zaandam (Gemeentearchief Zaanstad).

Extreem oorlogsgeweld in de Burgemeestersbuurt

Het zijn slechts twee straten in zuidelijk Zaandam, maar de Tweede Wereldoorlog drukte er een stevig stempel op. In de Burgemeester van de Stadtstraat en de Burgemeester Ter Laanstraat wisselden leven en dood, bezetter en verzet elkaar vrijwel dagelijks af.

De meeste huizen in dit deel van de Burgemeestersbuurt werden eind jaren dertig opgeleverd. Het waren – en zijn – in een rustige omgeving gelegen, degelijke woningen met een tuintje. Zeker destijds golden ze als prima onderkomens voor gezinnen uit de middenklasse. Het is dan ook geen toeval dat een deel van de Zaandamse ambtenaren er tijdens de oorlog een plek kreeg aangeboden. NSB-burgemeester Cornelis van Ravenswaay, die in 1942 aantrad, maakte er werk van om het Zaandamse ambtenarenkorps in hoog tempo te nazificeren en zijn nieuw aangetreden partijgenoten een passend onderdak te bezorgen. De gloednieuwe Burgemeestersbuurt was daartoe prima geschikt. Maar met de rust was het voortaan wel gedaan.

Op de naoorlogse lijsten van de Politieke Opsporingsdienst staan acht in bovengenoemde wijk wonende personen als collaboratieverdachte vermeld, vooral ambtenaren. De POD-lijsten maken echter geen aanspraak op volledigheid. Bovendien verhuisden er voor de bevrijding aanbrak nationaalsocialisten uit deze buurt naar andere adressen en haalden twee daar wonende ‘landverraders’ mei 1945 niet levend. Gesteld kan dan ook worden dat de Van de Stadtstraat en de Ter Laanstraat nog wel wat meer *deutschfreundliche* personen herbergden dan het POD-overzicht vrijgeeft.

Het laatste blokje van de Burgemeester van de Stadtstraat was waarschijnlijk zelfs exclusief gereserveerd voor leden van de Zaandamse (water)politie. Op nummer 123 woonde de beruchte chef van de waterpolitie, Willem Nicolaas Ehlhardt. In de woorden van BS-commandant Johann van Marle ging het hier om ‘een NSB’er’ en iemand die ‘zich verschrikkelijk uitsloofde om alles te doen wat de Duitsers maar wilden’. Onder leiding van Ehlhardt plunderde de waterpolitie naar hartenlust mensen die in de winter van 1944-’45 op hongertocht waren geweest in noordelijk Noord-Holland.

Naast Ehlhardt, op nummer 125, huisde Jan de Man, een onderluitenant van de waterpolitie. Op nummer 131 woonde volgens het telefoonboek van 1943 een niet bij naam genoemde rivierbrigadier van de politie te water en op 133 agent K. Mast. Voor zover bekend was op deze laatste politieman niets aan te merken. Achter de deuren van de tussenliggende nummers 127 en 129 hebben hoogstwaarschijnlijk ook politiebeambten

gewoond. Onduidelijk is wat tussen 1940 en 1945 hun politieke achtergrond was. Dat geldt niet voor de bewoners van de Van de Stadtstraat 23, 48 en 80. Zij werden door de Politieke Opsporingsdienst eveneens als ‘fout’ beoordeeld en in mei 1945 voorafgaand aan hun berechting opgesloten in de Zaandamse districtsgevangenis.

In de parallel lopende Burgemeester Ter Laanstraat woonden minimaal twee collaborateurs. Achter de voordeur van nummer 120 bevond zich een door burgemeester Van Ravenswaay aangestelde medewerker van de Zaandamse gaarkeuken. Hij verdween kort na de bevrijding in de POD-arrestantenwagen. En op nummer 27 woonde Franciscus Didericus Willemse. Deze door de illegaliteit gehate politieman zakte op 5 februari 1945 dodelijk gewond in elkaar op de hoek van de Zuiddijk en de A.F. de Savornin Lohmanstraat, getroffen door vijf of zes kogels die enkele verzetsstrijders op hem hadden afgevuurd.

Willemse was niet de enige bewoner uit deze straat op wie in februari een vuurwapen werd gericht. De 25ste overleed Joost Zeeman. Deze 18-jarige onderduiker, wonend in de Ter Laanstraat 110, werd door Landwachters neergeschoten toen hij een *Ausweis*-controle probeerde te ontlopen. Enkele dagen later stierf ook de eerder genoemde Willem Ehlhardt in een kogelregen. Het toeval wilde dat dit gebeurde in de Ter Laanstraat, ter hoogte van nummer 85. Een ooggetuige, de jeugdige Jaap Plugge, was getuige van het vervolg: ‘Mijn kameraadje Wim zat huilend op straat naast zijn stervende vader. Een vreselijk schouwspel. Nu nog voel ik hoe beroerd ik was bij dit aangezicht. Ik ben snel naar huis gegaan en pas later hoorde ik dat Ehlhardt die avond in het ziekenhuis was overleden.’ Binnen vier weken tijd werden dus drie mannen uit de Burgemeestersbuurt vermoord, twee door het gewapend verzet en een door gewapende nationaal-socialisten.

Het was niet allemaal kommer en kwel in de Burgemeestersbuurt. In de Ter Laanstraat 88 woonde een van de weinige leden van de waterpolitie die aan de ‘goede’ kant stonden. En op nummer 97 bevond zich het gezin Pel. Vader Robert Rudolf was wachtmeester bij de Zaandamse politie en een van de actiefste verzetsstrijders binnen de Zaanstreek. De verdeeldheid bij de politie in de Van de Stadtstraat en de Ter Laanstraat tekende de schizofrene situatie van het plaatselijke korps in bezettingstijd. De Burgemeestersbuurt als geheel kon daarnaast model staan voor de uitersten die het tijdvak 1940-1945 beheersten.

Had Willem Ehlhardt de oorlog overleefd, dan was hem ongetwijfeld de gevangenis ten deel gevallen. Dat overkwam wel zijn buurman en opvolger als commandant bij de waterpolitie, Jan de Man. Die werd op 8 mei 1945 opgesloten in de districtsgevangenis aan de Stationsstraat. Hij zou er tot 25 augustus van dat jaar blijven, op beschuldiging van diefstal en NSB-lidmaatschap. De Man, in zijn verweer: 'De enigste oorzaak van de op mij uitgebrachte beschuldiging is dat ik op het bureau der waterpolitie met 4 man samen zat die niet safe waren. Ik werd toen voor de schurkenstreken van dit viertal beschouwd als bliksemafleider, door mij te betichten van het lidmaatschap der NSB. Een collega van mij heeft de NSB-instanties onderzocht en is tot de conclusie gekomen, dat de beschuldiging absoluut ongegrond was.'

De politieman was in 1944 ook al opgepakt en toen naar kamp Amersfoort vervoerd. Hij werd er toen door de Duitsers van verdacht wapens te hebben gestolen en in zijn huis te hebben verborgen. De Man ontsnapte na acht maanden en dook tot aan de bevrijding onder bij buurvrouw Gerritje Oldenburg in de Van de Stadtstraat 106. Dat hij na de bevrijding opnieuw werd opgepakt, moet hij hebben ervaren als een uiterst wrange speling van het lot. Zijn geluk was dat hij ontlastende verklaringen kon overleggen over hulp aan onderduikers. Eén van hen, de Amsterdammer Louis Herman Cohen: 'Hierbij verklaar ik dat de heer Starreveld en De Man mij als Israëliet te allen tijde hebben geholpen, en het mij bekend is dat ook andere Israëlieten en onderduikers door hen geholpen zijn. Dat zij alles hebben gedaan om de NSB tegen te werken en te zorgen dat niet alles in Duitse handen viel. Ik ben er dan ook van overtuigd dat zij niet ten eigen bate hebben gewerkt en verzoek u de volle medewerking om deze kwestie zoo spoedig mogelijk uit de weg te helpen.'

De getuigenissen pakten goed uit. Eind augustus 1945 keerde Jan de Man voor de tweede keer terug uit gevangenschap.

Onder leiding van Ortskommandant Wilhelm Wolniewicz (derde van links) kwamen Duitse militairen soms voor een 'eenpansmaaltijd' naar het ontspanningscentrum van Albert Heijn aan het Klamperspad in Zaandam (Gemeentearchief Zaanstad).

Botsende belangen: de Zaandamse Rijksduiters

Een jaar na de Duitse inval in Nederland woonden er in Zaandam ruim tweehonderd Rijksduiters. Het was een explosief amalgaam, met zowel tientallen veelal joodse vluchtelingen als een kleinere, maar machtige groep nazi's.

Op 22 april 1941 stuurde de NSB-burgemeester van Zaandam de provincie-commissaris desgevraagd een overzicht 'van de in deze gemeente wonende Rijksduiters'. Cornelis van Ravenswaay had laten uitzoeken dat er 210 uit het Duitse gebied afkomstige mannen, vrouwen en kinderen binnen 'zijn' stadsgrenzen woonden. Vergeleken met veel andere gemeenten was dat weinig. Volgens Loe de Jong telde heel Nederland in 1940 52.000 Rijksduiters.

Dat relatief kleine aantal Zaans-Duitse inwoners was geen homogeen gezelschap. En het op bevel van Van Ravenswaay opgestelde overzicht was ook niet compleet. Zo ontbreken er bijvoorbeeld namen van Rijksduiters die wel zijn terug te vinden op de website Joodsmonumentzaanstreek.nl. De nationaalsocialistische administratie was niet altijd zo *pünktlich* als vaak wordt gedacht. Maar op basis van de 210 geregistreerde personen kan wel worden vastgesteld dat de Rijksduiters het – om verschillende redenen – niet altijd even makkelijk hadden in Zaandam.

De 210 Rijksduiters waren verdeeld over honderd huishoudens. Daarvan woonden er maar liefst dertien, bijna allemaal joods, in de slechts zeventien huizen tellende Beethovenstraat. Deze begin jaren dertig opgeleverde doorsteek tussen de Burcht en het Apolloplantsoen was daarmee dé Duits-joodse straat van de Zaanstreek. (Dat dit stukje Zaandam was vernoemd naar een Duitser is een pijnlijk toeval.)

Opvallend is dat de gelijknamige Amsterdamse straat een soortgelijke aanblik bood. In 1941 was 37% van de bewoners in de hoofdstedelijke Beethovenstraat joods en eveneens vaak van Duitse komaf. Door de komst van al die vluchtelingen ontstond de bijnaam 'Brede Jodenstraat'. Tram 24 naar de Amsterdamse Beethovenstraat werd in de volksmond de 'Berlijn-Express' genoemd.

Het ongemak begon al in mei 1940. Na de Duitse inval liet de Nederlandse overheid zoveel mogelijk vijandig geachte buitenlanders preventief opsluiten. Daarbij kon het gebeuren dat mensen die waren ontkomen aan het Hitler-regime in één cel belandden met doorgewinterde collaborateurs. Dat spanningsveld bleef vier dagen in stand. Na de capitulatie van de Nederlandse

krijgsmacht werd iedereen weer vrijgelaten en konden de ‘*deutsch-freundlichen*’ beginnen aan een jarenlange zegetocht.

Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart – ook een Rijksduitser – sloeg aanvankelijk een verzoenende toon aan. ‘Wij willen dit land en zijn bevolking noch imperialistisch overheersen, noch onze politieke overtuigingen opdringen’, sprak hij bij zijn inauguratiespeech op 29 mei 1940. Maar vijf weken later gold er al een verbod voor joden om bij de Luchtbeschermingsdienst te werken. Het was de eerste antisemitische maatregel in een lange en steeds wredere reeks. En aan die maatregelen werkten ook Rijksduitser mee.

Wilhelm en Gertrud Margarate Wolniewicz waren twee van die collaborateurs. Ze woonden al ver voor de oorlog in Zaandam. De bezetting bood Wilhelm de mogelijkheid om op te klimmen van eenvoudige bedrijfsleider bij onder meer Albert Heijn tot *SS-Führer*. Hij mocht zelfs *Orts-kommandant* worden, militair bevelhebber over de regio. In die hoedanigheid gaf hij onder meer leiding aan nazistische bijeenkomsten. Als het zijn vrouw en hem uitkwam, werd er bovendien wat joods bezit ten eigen bate geroofd.

Negen maanden nadat Van Ravenswaay zijn overzicht naar de provinciecommissaris had gestuurd, was het aantal Rijksduitser in de stad van de ene op de andere dag een stuk kleiner. Op 19 januari 1942 werden de buitenlandse joden verbannen van Zaandam – de eerste Nederlandse gemeente die ‘*Judenrein*’ werd gemaakt – naar kamp Westerbork. Er resteerde de drie navolgende jaren, naast een almaar toenemend aantal onderduikers, slechts één joods gezin in Zaandam. De vier leden tellende familie Strauss – eveneens Rijksduitser – bleef waar ze was, dankzij papieren zonder ‘J’ en doordat het lukte om belastende persoonsdocumenten uit de gemeentelijke administratie te verwijderen. Onder hun eigen naam en op hun eigen adres haalden ze heelhuids de bevrijding. Het was bij mijn weten een unicum in Nederland. Elders in dit boek is te lezen hoe dit mirakel kon plaatsvinden.

Zaandam telde tientallen Duitstalige nationaalsocialisten. Josef Anton Kamps was één van hen. Hij handelde in joods rofgoed. Na de oorlog werd deze collaborateur Nederland uitgezet. Van de zestien Rijksduitser in de Zaandamse Beethovenstraat werden er vijftien op transport gesteld naar een concentratiekamp. Dertien van hen zouden de Holocaust niet overleven. Jos Kamps, wonend op nummer 17, was wrang genoeg die ene bewoner die niet weg hoefde.

Veel Rijksduitser voelden zich gevangen tussen hamer en aambeeld. Ze wilden zich op geen enkele wijze verbinden aan het heersende bewind, maar werden onder druk gezet om een keuze te maken. Zo werd van hen verwacht dat ze deelnamen aan nationalistische bijeenkomsten in het zogenoemde

‘Duitsche huis’. Dat negeren werd al snel beschouwd als verzet, zoals blijkt uit een rapport van de Binnenlandse Strijdkrachten. Sommigen kregen zelfs een oproep voor de *Wehrmacht*. Weigering werd gelijkgesteld aan desertie. En daarop stond de doodstraf.

Een deel van de Rijksduitsers moest dus schipperen tussen collaboratie en weerstand. Zelfs na de bevrijding konden de ‘goede’ Duitsers zich niet veilig wanen. Velen beschouwden alle Rijksduitsers als (potentiële) vijanden. Om in Nederland te blijven, was een ‘ontvijandingsverklaring’ nodig. Ook de vrouwen en kinderen die via het paspoort van hun man of vader Rijksduitser waren geworden, moesten zo’n papiertje hebben. Vrij willekeurig werden er mensen over de oostgrens gezet en bezittingen in beslag genomen. Zelfs de vader van Margot en Anne Frank, een kamp-overlevende, was bang het land uitgezet te worden. Er leefde namelijk een vermoeden dat zijn bedrijf handel had gedreven met de nazi’s. Als dat kon worden bewezen, maakte hij geen kans op een ontvijandingsverklaring.

Eind 1945 waren er van de 52.000 Rijksduitsers in Nederland nog maar 25.000 over. Pas in 1951 kwam er een eind aan de selectie en de daarmee gepaard gaande onteigeningen (die Nederland ongeveer een miljard gulden opleverden).

Van alle zogeheten Rijksduitsers zijn in de 21ste eeuw nog maar enkele nakomelingen terug te vinden in de Zaanstreek. Onder hen bevindt zich niemand van joodse komaf.

Amsterdam 19.4.73
Droeders en Lusters in verdrukking
Het sinistere lawonkel Fander
an de in made. Dintke - leidsknecht
ten met hun nog bepfachtiger
Hollandsche Leliedien, (W. H. ge.
spuis) beginnen van een van
hun jodenvervolgingswerk te
Krijgen. . . Hoe getuigt het van
gebrek aan elke gebodenheid

Fragment van een door Jan Spreeuw geschreven brief (NIOD).

De lefbrieven van Jan Spreeuw

Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie bewaart een set oorlogsbrieven waarin ene J. Spreeuw tussen 1942 en 1944 week na week zijn gal spuwt over de Duitse bezettingsmacht. Dapper, maar vooral ook erg riskant. Wie was deze Zaandamse opposant?

Aanvankelijk dacht ik dat J. Spreeuw een pseudoniem was. Niet onverstandig om zijn echte naam te verbergen, gezien de opruiende taal die deze Zaan-dammer tussen augustus 1942 en eind november 1944 op papier zette. In ietwat gezwollen taal haalt hij 105 blaadjes lang uit naar de nazi's en hun volgelingen. Zijn – zoals hij ze zelf noemt – 'brieven in gedachten gericht tot onze verbannen, gevangen, in gijzeling gezette en verdrukte landgenooten' beginnen standaard met de aanhef 'Broeders en Zusters in verdrukking'. Waarna er een tirade volgt waarin soms de Zaanstreek en vaker de verstoorde wereldorde aan bod komt.

Het NIOD weet dat de auteur een man betreft 'van plm. 68 jaar, die vroeger werkzaam was op een gortpellerij in de Zaanstreek. (...) Hij is vrijdenker en stamt uit de coöperatieve beweging.' Uit de verdere tekst valt meer af te leiden over zijn personalia. Zo staat op het eerste blad een adres: 'Koperm. straat 12 Zaandam'. En wanneer de heer Spreeuw in een van zijn brieven ook nog aanhaalt dat zijn op 20 september 1877 geboren vrouw 65 is geworden, levert de zoektocht naar de schrijver al snel resultaat op. 'Spreeuw' is geen schuil-, maar zijn echte naam. Zijn voornaam was Jan, hij kwam op 16 juli 1875 ter wereld in Koog aan de Zaan en woonde in en na de oorlog inderdaad op het Zaandamse adres Kopermolenstraat 12, samen met zijn echtgenote Aafje Gravesteijn. Volgens het Zaanse adresboek uit 1946 was Jan Spreeuw in zijn werkzame leven 'energiecontroleur'. Hij overleed op 29 januari 1955 in zijn woonplaats.

Jan Spreeuw uitte zijn woede en frustratie al schrijvend. Daarbij nam hij geen blad voor de mond. Over de nieuwe burgemeester van Zaandam bijvoorbeeld. NSB'er Hendrik Vitters werd in augustus 1942 als zodanig geïnstalleerd, waarna Spreeuw noteerde: 'Z'n met klem geuite bewering dat Zaandam op NSB-wijze bestuurd zou worden, deed ons in hem zien "Dictatortje no. zoveel". Hij ging op deze – zijn grooten – dag geen rustige toekomst tegemoet, gelijk ieder die zich verbindt met mensenvervolgers en doders van gijzelaars etc. etc.'

Het is een voorbeeld uit vele. Om te illustreren wat Jan Spreeuw bezighield, plaats ik hierna een brief van zijn hand over de vervolging van de Zaanse-joodse bevolking. Al in het voorjaar van 1943 wist hij te melden wat

hun lot was, op een moment dat veel mensen nog dachten dat het zó erg niet kon zijn. Tussen [] heb ik wat correcties en aanvullingen toegevoegd.

‘Zaandam, 19-4-’43

Broeders en Zusters in verdrukking,

Het sinistere boevenstel [Hanns Albin] Rauter en z’n mede-Duitscheulessknechten met hun nog boefachtiger Hollandsche satellieten (W.A.-gespuis) beginnen nu eer van hun jodenvervolgingswerk te krijgen. Hoe getuigt het van gebrek aan elke grootmoedigheid bij ’tgeen ze gebieden, n.l. dat voor 23 dezer alle joodsche landgenooten zich in Vucht [kamp Vught] moeten vervoegen. Reeds haalden zij na vele anderen Mevr. de Wed. Groen [Marianne Groen-Loonstein] (79 jaar) uit haar familiekring in Amsterdam weg, heden geboden zij aan Mej. Judith Fonteyn [Judith van Thijn] (84 jaar) uit Zaandijk, dat ook zij zich naar Vucht [Vught] moet begeven om met Mevr. Groen en zooveel anderen gewis de marteldood tegemoet te gaan.’

Judith van Thijn – die in 1943 kon onderduiken – tijdens het bevrijdingsdefilé in Koog-Zaandijk, 10-5-1945 (collectie H. Kerkhoven).

‘De schandvlekken Vucht [Vught], Ommen, Westerborgh [Westerbork], St. Michels-Gestel [St. Michielsgestel], Amstelveen, Scheveningen etc. vallen nimmer weer uit te vlakken. En dat rept dagelijks in hun verleugende Pers en op onkiesche en demagogische affiches over de gemeenheid van Bolsjewisten, Engelschen en Amerikanen. Gespeend van elke kennis der Volksziel van die Landen welke zij tot dusver bezetten, leggen zij in hun zelfverzekerde redevoeringen evenwel de klemtoon op een in hun brein levend ‘Europeesch Pact’, beheerscht en geleid vanuit Berlijn met steun van de Quislings. Hoe kortzichtig!

J. Spreeuw.

N.B. Ook de 2 oudjes Löwesteyn [Mozes en Martha Löwenstein] uit Zaandam, beiden 94 jaar oud, werden door de laf krankzinnige Neurenbergers verbannen.’

Tot zover de brief van Jan Spreeuw. Ik heb van hem helaas geen foto’s of aanvullende informatie, anders dan dat hij en zijn echtgenote vier (inmiddels ook allemaal overleden) kinderen hadden.

Mozes en Martha Löwenstein met hun zoon Isidoor (Joods Monument Zaanstreek).

Van links naar rechts de zussen Annie, Tine, Eef en Klazina Kuiper (Privécollectie).

Klazina Kuipers oorlogsmemoires

Klazina Kuiper was een van de belangrijkste Zaanse dagboekenschrijvers tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ondanks haar beperkingen – ze was slechthorend en kon moeilijk lopen – legde ze jarenlang tot in detail vast wat de gevolgen waren van de Duitse bezetting.

Klazina Johanna Kuiper kwam als jongste van vier zusters op 3 oktober 1897 ter wereld in de Oostzaanse Kerkbuurt, in een vrijstaande woning bij de kerk. Het was een ongelukkige levensstart; haar beentjes stonden verkeerd. In de familie werd altijd verteld dat ‘tante Jo’, zoals ze als volwassene werd genoemd, geboren was met de voetjes naar achteren gericht. Na de geboorte zouden haar beentjes zijn gebroken en rechtgezet. Klazina bleef echter haar hele leven afhankelijk van beugels om zich te kunnen verplaatsen.

De door ‘Sientje’ bezochte Kerkbuurtschool lag vlakbij haar ouderlijk huis, waardoor ze die vrij makkelijk kon bereiken. Maar door haar beperking was haar bewegingsruimte klein. Daar kwam nog bij dat ze gehoorproblemen had. Ze moet zich af en toe behoorlijk eenzaam hebben gevoeld.

In tegenstelling tot haar zussen zou Klazina nooit in het huwelijk treden. Gebonden aan huis als ze de meeste tijd was, hield Klazina zich bezig met schrijven. Ze deed veel genealogisch onderzoek naar de inwoners van Oostzaan. En ze werkte tijdens de Tweede Wereldoorlog nauwgezet aan haar dagboek. ‘Mijn plan was vanaf de eerste dag [van de bezetting] een dagboek bij te houden’, begon ze aan wat uiteindelijk groeide tot 129 getypte pagina’s. ‘Door allerlei omstandigheden kwam daar niets van. Nu, de 20e januari 1941, zal ik trachten deze voornemens ten uitvoer te brengen.’

Met terugwerkende kracht somde Klazina Kuiper op welke maatregelen de Duitse overheid inmiddels had opgelegd en van welk voedselrantsoen ze in die dagen afhankelijk was. Met grote passen snelde ze door de (inter-)nationale gebeurtenissen gedurende de eerste negen maanden. Daarna zette ze vijf jaar lang, tot eind 1945, haar eigen ervaringen en emoties op papier. Omdat ze wist dat de bezetter ontstemd zou zijn over haar teksten verborg ze het schrift met haar aantekeningen consequent onder een partij houtblokken in de kelder van haar woning aan de Zaandamse Zuiddijk.

Na Klazina’s overlijden in 1985 vond de familie tussen haar spullen twee dagboeken: de authentieke versie, geschreven tijdens de bezetting, en een na de oorlog getikte versie die was gecorrigeerd, uitgewerkt en aangevuld. Haar familielid Klaas Woudt was executeur-testamentair. Hij zorgde ervoor dat het dagboek een plek kreeg bij het Gemeentearchief Zaanstad en het NIOD.